

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Факультет соціології
Кафедра соціальних структур і соціальних відносин

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на тему:

«ВІЗУАЛІЗАЦІЯ МОБІЛЬНОГО КОНСТРУКТУ ДОМУ В СОЦІАЛЬНІЙ ФОТОГРАФІЇ»

Спеціальність: 054 Соціологія
Освітня програма: «Соціологія»
Освітній ступінь: бакалавр
Кваліфікація: бакалавр з соціології

Авторка:

Фурсіна Марія Володимирівна,
студентка 4 курсу

Наукова керівниця:

Ташенко Анна Юріївна,
кандидатка соціологічних наук

Бакалаврська робота допущена до захисту рішенням кафедри соціальних структур і соціальних відносин

Протокол № 12 від «13» червня 2023 р.

Зав. кафедри _____ доц. Мазурик О.В.

Київ 2023

Реєстрація

номер

дата підпис лаборанта кафедри

**Рекомендовано
до захисту**

підпис наукового керівника

ініціали, прізвище наукового керівника

Результат захисту

оцінка

дата захисту

Голова ЕК

підпис

ініціали, прізвище

Члени ЕК

підпис

ініціали, прізвище

підпис

ініціали, прізвище

підпис

ініціали, прізвище

підпис

ініціали, прізвище

Секретар ЕК

підпис

ініціали, прізвище

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИЗНАЧЕННЯ КОНЦЕПТУ ДОМУ	6
1.1. Концепції простору дому та його елементів	6
1.2. Домашні речі як мобільні конструктори дому	9
Висновок до Розділу 1	15
РОЗДІЛ 2. ВТРАЧЕНИЙ ДІМ У ПРОЦЕСІ ВИМУШЕНОЇ МІГРАЦІЇ	17
2.1. Вимушене переміщення як контекст втрати дому	17
2.2. Виміри дому: пам'ять, відчуття приналежності, ідентичність	20
Висновок до Розділу 2	24
РОЗДІЛ 3. АВТОРСЬКЕ ДОСЛІДЖЕННЯ МОБІЛЬНИХ КОНСТРУКТОРІВ ДОМУ	25
3.1 Досвід застосування візуальних методів у дослідженнях	25
3.2 Конструювання «дому» українськими вимушеними мігрантами: результати авторського дослідження	28
Висновок до Розділу 3	44
ВИСНОВКИ	46
ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	48
ДОДАТКИ	52
Додаток А	52

ВСТУП

Російське вторгнення 24 лютого 2022 року стало для всіх українців, без виключень, точкою біфуркації. Наводячи як цитату актуальність мого минулорічного дослідження, стає зрозуміло, що тема досліджень простору дому лише набирає важливості з часом: “незважаючи на вже досить тривалу війну, яка йшла на Сході України 8 років, ця фаза бойових дій призвела до катастрофічних наслідків для світу та української нації. Один із багатьох наслідків війни – це масове біженство, міграційні кризи, втрата домівок та стабільного життя. Згідно з офіційним моніторингом ООН, протягом першого місяця повномасштабної війни з України виїхали 6 млн людей. Ще близько 8 млн – згідно з оцінками Міжнародної організації з міграції – покинули місце свого постійного проживання і переїхали в межах країни. Це майже 14 млн людей, які за короткий період часу покинули свій дім, свою вулицю, своє рідне місто. Деякі з них втратили його назавжди” (за: [Фурсіна, 2022])

У цих жахливих обставинах втрат і руйнацій простір дому може набувати абсолютно інших характеристик та сенсів для вимушених мігрантів, і завдання українських соціологів та науковців – досліджувати та осмислювати ці соціально-історичні зрушення. Академічне розуміння того, як вимушена міграція впливає на сприйняття та використання простору дому, є важливим процесом для розроблення ефективних програм та політик, спрямованих на підтримку і соціальну інтеграцію вимушених мігрантів. Моя бакалаврська робота - це продовження мого минулорічного дослідження простору дому, яке допоможе краще висвітлити висвітлити, як вимушена міграція впливає сприйняття концепції «дому» серед українських біженців, які змушені були знайти своє нове місце у світі та адаптуватися до інших умов.

Об’єкт роботи: соціальна фотографія.

Предмет роботи: візуалізація символічного простору дому у

фотографіях матеріальних речей як мобільного конструкту дому українських біженців.

Мета роботи: охарактеризувати особливості символічного простору дому для українців, які покинули свій дім внаслідок вимушеної міграції після початку повномасштабного російського військового вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року.

Завдання роботи:

1. Здійснити огляд основних підходів до вивчення простору дому в соціології та соціальних науках.
2. Описати головні висновки попередніх досліджень простору дому та його елементів.
3. Окреслити особливості вимушеної міграції та контекстуалізувати процес втрати дому.
4. Проаналізувати фотографії домашніх речей українських мігрантів, які покинули свій дім внаслідок вимушеної міграції, на основі авторського емпіричного дослідження.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИЗНАЧЕННЯ КОНЦЕПТУ ДОМУ

1.1. Концепції простору дому та його елементів

Вивчення домашнього та житлового простору приваблювало багатьох представників різних соціологічних підходів. Серед них були, зокрема, представники структурного функціоналізму (Е. Дюркгейм [Durkheim, 1997]), конфліктологічного підходу (Г. Зіммель [Simmel, 1979; Simmel, 1984], К. Маркс [Marx, 1992]), символічного інтеракціонізму (Ч. Кулі [Cooley, 1983]). Структуралісти, зокрема Р. Мертон [Merton, 1968] і П. Бурдьє [Bourdieu, 1991], також розглядали цю тему. У своїх дослідженнях ці соціологи більше уваги приділяли ролі фізичного житла у формуванні сімейних стосунків, економічних відносин та соціальної нерівності. Наприклад, Е. Дюркгейм та Ч. Кулі в основному цікавились простором дому як місцем зародження та розвитку сімейного життя та відносин, виокремлюючи поняття «домашні відносини» та «домашнє життя». К. Маркс та Г. Зіммель більше вивчали зв'язок між житлом та місцем роботи. Дім був для Маркса формою прояву капіталу. Житлові будинки можуть належати до категорії споживання людей і не входити до складу суспільного капіталу, становлячи при цьому суспільне багатство, відносно до якого капітал становить тільки частину. Зіммель, у свою чергу, розглядає дім серед інших природних потреб людини, таких як їжа та одяг, де житло в основному є засобом підтримки виживання та відновлення сил. Р. Мертон та П. Бурдьє вивчали роль фізичного будинку через призму соціальної нерівності, підкреслюючи, що за домашніми речами, меблями, декораціями можна визначити соціальний клас, соціальний статус, до якого належить і який має людина. Цей інтерес та підходи різних науковців до простору дому дають нам зрозуміти, як концепція дому була стабільно важливим соціологічним феноменом в історії розвитку цієї науки. Моє дослідження дому повністю

розміщується в феноменологічній парадигмі, і мої головні натхненники в цій справі – А. Шюц, Г. Башляр, а також сучасні феноменологічні дослідники простору дому, такі як П. Бокканьї, С. Ахмед, Дж. Дуйвендак, Д. Міллер, Н. Фадлалла тощо.

Посилаючись на свою минуле дослідження символічного простору дому, я в першу чергу згадаю А. Шюца. «Шюц після особистої історії проживання війни у ролі солдата написав статтю «Номесомег», в якій він досліджує проблему соціальної реадaptaції індивіда після довготривалого перебування поза домом. Там він описує «дім» як певний образ, або спосіб життя, який «складається» індивідом зі звичних для нього людських зв'язків і відносин, що існують у сім'ї, дружньому середовищі, включаючи звичайні повсякденні речі, спілкування, розмову тощо. Причому Шюц наголошує на особливій ролі суб'єктивних інтерпретацій, пов'язаних з безліччю смислів і значень: «Символічна характеристика поняття «дім» емоційно забарвлена і важка для опису. Будинок означає різні речі для різних людей. Він означає, звичайно, батьківський дім і рідну мову, сім'ю, друзів, улюблений краєвид та пісні, що співала нам мати, певним чином приготовлену їжу, звичайні повсякденні речі, фольклор та особисті звички, – коротше, особливий спосіб життя, що складається з маленьких і знайомих елементів, які ми цінуємо» [Фурсіна, 2022]. Також Шюц казав: «Сімейне життя відбувається за організованою та рутинною схемою, з чітко визначеними цілями та перевіреними засобами, і складається з набору традицій, звичаїв, інституцій та розпорядку всіх видів діяльності» [Schutz, 1970]. Спосіб життя всіх членів домашньої групи заснований на єдиній схемі інтерпретації реальності. Причиною втрати взаєморозуміння з рідною групою може бути негативний досвід минулих криз [Schutz, 1970].

Одним із центральних об'єктів феноменології французького дослідника Г. Башляра є феномен образу дому. Саме образ дому виявився інтегративним утворенням, тобто тим «щасливим простором», де можливе використання

різноманітних наукових підходів, що дали змогу досліднику вибудувати цілісну теорію поетичного образу, зокрема й теорію образу взагалі. «Образ дому справді дає принцип психологічної інтеграції, дозволяючи описовій психології, психоаналізу, феноменології об'єднатися в науковий блок, який ми називаємо топоаналізом» [Башляр, 2002]. Та й сам будинок – це цілий космос, що об'єднує в собі і наше аж ніяк не формальне вічне минуле (дитинство, дитячі спогади) з його набором постійно активного символізму захисту, спокою, самотності, і наше майбутнє, і саму, за висловом Башляра, «першофункцію проживання» [Башляр, 2002]. Дім насамперед – це символ і архетип першосвіту, де ми народжуємося на світ, де минають наші роки дитинства і формуються основні цінності, це той рідний простір, куди нас завжди тягне повернутися, але до якого ми вже ніколи не ввійдемо так, як ми переживали його у своєму дитинстві. Дім для Башляра виступає моделлю, матрицею нашого екзистенційного буття і ґрунтується на тому, що перший дім (дім нашого дитинства) формує наші пристрасті, ідеали, прагнення тощо. Дім є основним теплом і захистом, важливим спогадом, який може зігріти та заспокоїти у важкому дорослому житті. Крім того, в поезії Башляра є багато прикладів, у яких описується охоронна функція та символізм дому. Він створює атмосферу дому через ретельний і поетичний малюнок будинку, від сходів до ящиків старого комода. Цитую Г. Башляра: «Підвал домашнього будинку. Для нас це та вісь, на якій обертається тлумачення снів думкою і, навпаки, тлумачення думок сновидінням... Перед нами нерозривна єдність образу і пам'яті, уяви і пам'яті. Функціональне злиття» [Башляр, 2002]. Дім – це не просто об'єкт чи частина житлового простору. Дім – це цілий всесвіт смислів і значень, емоцій і відчуттів; це лакмусовий папірець наших уявлень про світ, себе та інших; те, звідки кожен з нас походить і куди повернеться наприкінці життєвого шляху.

Із Башляром не зовсім погоджується сучасний дослідник дому П. Бокканьї. Якщо перший підходив до питання дому як до більш природного і

детерміністського стану речей, то італійський сучасник наголошує, що дім навряд чи є абсолютним поняттям чи окремим станом (або, якщо вже на те пішло, фіксованим місцем). Більш фундаментально концепція дому не може не розглядатися у взаємодії з чимось відмінним від нього; соціальним фоном, в якому перебуває дім і по відношенню до якого він позначає рівень безпеки та приватності; сукупністю місць, людей та простору, з якими він асоціюється (все те, що сприяє відчуттю дому в нормативно приємному сенсі); і, що не менш важливо, оточуючими обставинами, які можуть поставити під ризик його існування як особливого місця. Відокремлення дому від усього, що перебуває поза його межами, як у думках, так і на практиці, насправді може допомогти краще відчутти його сутність. Це відсторонення дає можливість емоціям, таким як комфорт, безпека і затишок, жити і відчуватися більш живими. Водночас вони є частиною поширених уявлень і моральних установок щодо границь і змісту домашнього життя, які формуються під впливом взаємопов'язаних відмінностей і нерівностей. Хоча дім якісно відрізняється від інших просторів, він не може існувати незалежно від них. Навпаки, дім постійно взаємодіє з оточуючим середовищем, будь то шляхом співіснування чи протистояння [Vossagni, 2022]. Дослідник вважає, відносно чого я більше погоджуюсь, ніж ні, що існує більший потенціал у підході до дому як до «точки прибуття», ніж як до «відправної точки»; у розгляді дому як дієслова – «хоумінг» («homing») – а не лише як іменника, що більше говорить про стабільну природу явища, ніж про динамічну.

У цьому дослідженні досвіду українських біженців я також наголошую і працюю над концепцією дому як процесу – як процесу, що включає усвідомлення мінливої ситуації, яка впливає на почуття прив'язаності до дому або відчуження від нього.

1.2. Домашні речі як мобільні конструктори дому

Дім поступово стає ключовим місцем для вивчення сучасної

матеріальної культури та процесів споживання. Хоча багато дослідницьких проектів здебільшого підкреслюють центральне місце дому як місця, де відбуваються важливі практики споживання, деякі з них також наголошують на ролі, яку відіграють домашні речі та буденні практики у його творенні та (ре)творенні мешканцями. Як зазначено у виданні під редакцією Р. Сільверстоуна та Е. Гірша [Silverstone, Hirsch, 1994], якщо можна стверджувати, що всі підходи до вивчення відносин між людьми і речами повинні враховувати контексти, в яких вони відбуваються, то справедливим є і протилежне твердження. Предмети і практики споживання беруть активну участь у структуруванні та привласненні домашнього простору, а також у створенні, консолідації та обговоренні соціальних взаємодій, що відбуваються в домі. З цієї точки зору дім стає ключовим місцем для зображення сучасної матеріальності та її впливу на культурні ідентичності, тобто важливою ареною для спостереження та фіксування взаємних і складних відносин між людьми та речами. Д. Міллер також розділяє цю позицію. На думку автора, той факт, що «все частіше життя людей проходить за зачиненими дверима приватних будинків» [Miller, 2008], виправдовує його важливість як дослідницького майданчика, особливо у сучасному глобалізованому місті, де люди дуже різного походження і соціального походження живуть поруч один з одним, кидаючи виклик попереднім уявленням про те, що можна було б очікувати знайти в типових будинках. Для розуміння всієї різноманітності досвідів реальних людей житло стає унікальним об'єктом дослідження, особливо якщо цей дім є мігрантським [Miller, 1987].

Фактично, у багатьох ситуаціях дім мігрантів часто є основним простором для рефлексії над процесом втрати або ностальгії за минулим життям, а також для взаємодії з новими речами та об'єктами. С. Ахмед зі співавтор(к)ами стверджувала: «Створення сім'ї і дому – це створення минулого та майбутнього шляхом заселення території теперішнього» [Ahmed,

2003], і для мігрантів це обов'язково передбачає наявність навичок та ресурсів для відновлення звичок, рутини і речей, які вириваються з одного місця та переосмислюються у світлі іншого контексту, адаптуються та (ре)контекстуалізуються. Матеріальна культура і практики споживання, які є центральними для вивчення домашнього простору, набувають специфічних характеристик у процесі міграції. Усі міграції (тим паче вимушена) неминуче пов'язані з руйнуванням, втратами, змінами та нестабільністю, але, як я вже писала в підрозділі 1.1, слід також брати до уваги стратегії мінливості дому та його процесуальність, де крах чогось старого лише додає нових форм до змісту.

Як підсумовує К. Баррелл, переміщення людей часто призводить до заміни матеріальних речей, пов'язаної з необхідністю адаптації до нового контексту життя [Burrell, 2008]. Міграція завжди пов'язана з проблемами пристосування до нового матеріального світу або протистояння новим матеріальним нормам і цінностям, які неминуче впливають на життя тих, хто залишився, а також із матеріальними потребами, які часто супроводжують звикання до незнайомого середовища. Якісним вирішенням проблеми інтеграції цих характеристик при міграційних процесах в дослідженнях домашнього простору є поширення стратегії відношення до дому як до процесу. Концептуалізація дому як процесу спочатку виникла з необхідності переглянути фіксовану і стійку природу дому на користь внутрішньої динамічної природи концепції «домашньої одиниці». Е. Кларк [Clarke, 2001] робить доволі цікавий внесок у її розвиток. Її дослідження, метою якого було виявлення чинників, що опосередковують відносини між домашнім і соціальним середовищем людини в одному з районів Лондона, виявило складні зв'язки між конкретними біографічними деталями респондентів, їхнім сприйняттям свого соціального походження і практиками домашнього споживання. Концепція дому як процесу мала на меті відтворити внутрішню динаміку цих взаємозв'язків. Концепція статичного і стабільного дому

ставиться під сумнів і замінюється альтернативною концептуалізацією, що переосмислює домашній простір і матеріальність як центральне місце, яке сприяє соціальній мобільності та процесам соціальної реконфігурації. Ця концептуалізація враховує специфіку соціальної структури, де дім розглядається як динамічна сутність, в рамках якого обговорюються минулі та майбутні вектори, що нерозривно пов'язані з зовнішніми поняттями, наприклад, класом. Цей процес відбувається через фантазії, дії, проєкції та інтеріоризацію [Chaplin, 1994].

Таке визначення дому не лише звертає увагу на конкретні аспекти соціальних траєкторій людей, а й надає динамізму аналізу теперішності та створює діалог з минулим і майбутнім. Дійсно, дім містить широкий спектр матеріалів – від меблів і декорацій до фізичних речей, – які, якщо розглядати їх як єдине і автономне ціле, стають чимось більшим, ніж просто сума їхніх частин. Визначаючи ці матеріальні елементи, дім може стати матеріальним свідченням, що одночасно колекціонує спогади про минулий досвід і втілює очікування щодо сьогодення і майбутнього. Іншими словами, як визначав Зіммель, дім є проявом того, що визначається як «аспект життя», але він також є особливим способом синтезу, відображення та взаємозв'язку всього життя [Simmel, 1984]. Предмети, які мандрують разом із пам'яттю про все, що залишилося позаду, становлять цінне поле для критичного оцінювання минулого, теперішнього і майбутніх очікувань завдяки системі сортування речей, що використовується для їхнього розміщення та оцінювання в контексті всіх інших складових частин сучасного будинку. Розгляд цих об'єктів передусім означає розуміння принципів, які надають їм сенсу. Як сказав Ж.-С. Марку, «об'єкти самі по собі не мають сенсу з самого початку. Вони набувають сенсу через сортування, оскільки саме цей процес надає їм сенс» [Marcoux, 2001].

Для того, щоб речі стали значущими, вони повинні бути впорядковані, оброблені, втілені в домашній контекст («одомашнені»), класифіковані та

включені в різноманітні практики. Ця сфера діяльності значною мірою ґрунтується на повсякденних, рутинних процесах, але в сучасному контексті це стає основним інструментом, за допомогою якого речі, придбані на глобальному ринку, перетворюються на те, що Міллер називає «виразними, повсякденними, часто космологічними ідеалами: тобто уявленнями про порядок, мораль, цінності, сім'ю та їхні взаємозв'язки з соціумом» [Miller, 1987]. Підхід, що розглядає дім як місце зіткнення різних факторів і впливів та як постійне виробництво матеріальності, здається, вже виходить за межі міграційного контексту. Проте він є важливим для розуміння особливостей, що часто супроводжують міграцію. Він створює можливість для продуктивного діалогу між макроструктурами сучасного соціального життя і мікрокосмосом повсякденних домашніх справ. Більше того, актуальність цього підходу стає особливо очевидним у контексті різноманітних способів виявлення відчуття приналежності та подолання матеріального розриву між «там» і «тут». В етнографічних дослідженнях, описаних Д. Морлі в Лондоні, предмети, пов'язані з минулим мігрантів, зустрічаються у різних ситуаціях: від зберігання ключів від старого горища до прихованих шаф, наповнених предметами масового виробництва, які ніколи не були використані. Ці приклади підкреслюють ідею творчої здатності всієї матеріальності трансформувати та адаптувати значення речей залежно від інтересів і відчуттів людини. Це означає, що будь-які об'єкти, незалежно від їх типу, призначення, використання або існування, можуть брати участь у (ре)створенні, обговоренні та визнанні свого місця у світі [Morley, 2000].

Одним з основних наслідків такої апропріації є стирання факту походження предметів, які ми використовуємо у наших будинках, особливо якщо це масово вироблені речі. Декомерціалізація предметів найбільш очевидна, коли ми, наприклад, упакуємо подарунки або намагаємося удосконалити, змінити предмети, щоб надати їм індивідуальність і зробити унікальними (наприклад, наліпки на рюкзак). Ці дії можна розглядати як

спробу повернути нашу «людяність» у постфордистський світ економічного виробництва, який орієнтований на прибуток. Вкладаючи значні зусилля, фізичну працю, час, кошти у володіння та догляд за предметами, ми часто починаємо розглядати деякі з них з людського боку, антропоморфізуючи їх, надаючи їм імена та людські характеристики, і навіть спілкуємося з ними. Ці спостереження демонструють, що значення речей – це складний процес, разом з тим доводячи, як багато способів існують, у які предмети допомагають нам почуватися вдома у світі. Наші улюблені предмети мають глибокі екзистенційні значення, пов'язані з нашою особистістю, соціальною ідентичністю, цінностями, історією сім'ї, смаками, інтересами і досягненнями. Наші домашні приміщення наповнені такими предметами, як альбоми, мистецькі твори, артефакти, подарунки і маленькі дрібнички. Наприклад, в шафі можуть бути представлені ключові моменти сімейної історії, включаючи різноманітні родинні фотографії, ключові події, народження, одруження і смерті. Інші предмети можуть відображати важливі моменти в житті людини, такі як професія, хобі або досягнення. Деякі предмети сприяють інтеграції людей у широкі соціальні категорії і відносини (наприклад, національна спадщина), тоді як інші слугують для вираження ідентичності (наприклад, символи етнічної або релігійної приналежності). Ці речі загалом свідчать про глибину і широту нашого існування, відображаючи наші переживання, досвід і змінні цінності з часом. У нестабільному світі глобального капіталізму і змін XXI ст. вони забезпечують нам стабільність і спадкоємність, а ці почуття часто зосереджені на збереженні сімейного життя. Хоча ідеологічні аспекти будинку як місця безпеки, гармонії та спокою можуть бути перебільшені, в основі домашніх речей є набір практик, спрямованих на створення цих фізичних, емоційних і психологічних станів, навіть якщо вони не завжди успішні. Наші предмети не лише відображають наш світ, але й активно допомагають нам створювати його через їх використання.

Фотографія є яскравим прикладом цього: ми показуємо їх на родинних посиденьках, щоб взяти участь у реконструкції форм колективної пам'яті, яка оновлює й посилює зв'язки дружби і родинності. Наше почуття близькості в таких взаєминах може навіть ґрунтуватися на ритуалізованому використанні цих предметів як основи для спільних розмов, спогадів і емоцій. Наприклад, ми використовуємо інші предмети для зміцнення близькості і для того, щоб показати, наскільки важливими є наші стосунки, наприклад, посуд, який ми використовуємо в особливих випадках. Таким чином, речі не лише мають власне значення, але й активно втілюються в практиках, які будують, виступають посередниками і перетворюють наші соціальні зв'язки та їхнє значення. Зокрема, дарування подарунків можна розглядати як специфічну форму обміну предметами, що показує, як вони відображають соціальні відносини. Оскільки наша ідентичність також є соціальною ідентичністю, наші матеріальності допомагають визначити нас із погляду статі, класу, освіти, національності, політичної та етнічної приналежності. Наприклад, існують стійкі уявлення про те, що ми даруємо чоловікам і жінкам, що ми зберігаємо на пам'ять і як ми прикрашаємо свої спальні. Деякі зв'язки між гендером і матеріальною культурою навіть самі по собі є гендерними. Ми часто сприймаємо деякі об'єкти як типово чоловічі, наприклад, інструменти в гаражі, а інші – як типово жіночі, наприклад, прилади та деяку техніку на кухні. Ми також спостерігаємо гендерний поділ праці у догляді за домашніми предметами, не лише з точки зору гендерного характеру домашньої праці, а й з погляду особливих інвестицій, які чоловіки та жінки схильні вкладати в ці предмети.

Висновок до Розділу 1

У цьому розділі я розглянула основні теоретичні підходи – як «класичних західних соціологів», так і більш сучасних – дослідників дому. Головне епістемологічне зрушення, яке відбувається і на якому варто

зосередити увагу, це ставлення до вивчення дому як динамічного, постмодернового явища – це більше, ніж ставлення як до сталої, природної точки відбуття або прибуття.

Вивчення домівок мігрантів має свої дослідницькі прерогативи, але для їх визнання потрібно уникати припущення, що будинки є «важливими лише перед їх створенням» [Ahmed, 2003]. Це припущення не має на меті заперечити популярні культурні уявлення про дім, а лише наголошує на тому, що дім постійно піддається процесам створення і трансформації у залежності від плинних обставин, пов'язаних із переміщенням, міграцією та іншими соціальними силами й динаміками. Таким чином, створення дому включає елементи теперішнього, минулого і майбутнього, і вимагає часу, зусиль і співпраці всіх членів домогосподарства. Предмети і практики повсякденного споживання відіграють важливу роль уособлюючи відчуття дому, разом із створенням нових речей.

РОЗДІЛ 2. ВТРАЧЕНИЙ ДІМ У ПРОЦЕСІ ВИМУШЕНОЇ МІГРАЦІЇ

2.1. Вимушене переміщення як контекст втрати дому

На жаль, актуальність досліджень простору дому зараз часто зумовлена його зворотнім процесом – втратою. У глобалізованому мобільному світі, де переміщення та міграція стали однією із буденностей та цінностей людей, а вимушені переміщення – одним із порятунків від природних та соціальних катастроф, вивчення феномену вимушеної втрати дому стає надзвичайно важливе. Станом на травень 2022 р. близько 100 млн людей змушені були покинути свої рідні регіони внаслідок переслідувань, конфліктів, насильства або порушень прав людини [UNHCR, 2022], де понад 7 млн складають українські біженці. Усі разом ці мігранти вважаються вимушеними мігрантами. Вимушена міграція настільки ж поширена сьогодні (наприклад, біженці внаслідок громадянської війни в Сирії, біженці внаслідок російського вторгнення 2022 року), як і в минулому (наприклад, масові переміщення населення після Другої світової війни), і є явищем світового масштабу.

Вимушена міграція може мати наслідки, відмінні від добровільної міграції як для населення країн призначення і походження, так і для самих мігрантів. У той час як добровільна міграція, найімовірніше, є наслідком економічних міркувань мігрантів, вимушена міграція є результатом дії сил, непідконтрольних мігрантам (наприклад, війна). Юридично кажучи, термін «вимушена міграція» – це більше про широке явище, яке включає в себе ще біженців і внутрішньо переміщених осіб (тих, хто переміщений через локальні конфлікти в країні походження), а також людей, переміщених внаслідок природних або екологічних катастроф, хімічних або ядерних аварій, голоду тощо. “Згідно з Конвенцією ООН про права біженців 1951 р., біженець це є особа, що внаслідок обґрунтованих побоювань стала жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), приналежності до певної соціальної групи чи

політичних поглядів і перебуває за межами країни своєї громадянської приналежності та не може користуватися захистом цієї країни, або не бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань; або, не маючи визначеного громадянства і знаходячись за межами країни свого колишнього місця проживання в результаті подібних подій, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок таких побоювань [UNHCR]. Але на практиці терміни часто взаємозамінні.

У книзі Р. Пападопулоса «У чужому домі...» про дослідження травм від втрати дому автор наголошує на терміні «вимушене переміщення», розуміючи його як описовий, феноменологічний процес, «який засвідчує той факт, що через різні випробування люди а) більше не сприймають особистий простір як дім, придатний для життя, тому б) змушені виїхати зі свого дому й шукати інше місце проживання; в) якби ці люди мали справжній вибір, то не покинули б своєї домівки» [Пападопулос, 2023]. Вимушене переміщення має два взаємопов'язані компоненти: створення досвіду, коли дім перестає відчуватись як дім, і реальне географічне віддалення від місця, яке більше не вважається домом. Усі ці елементи пов'язані один з одним, але їх хронологічна послідовність може бути важко визначеною, тобто процеси внутрішнього віддалення не завжди йдуть у ногу із зовнішнім. Це особливо актуально у випадках раптового вимушеного переміщення внаслідок війни чи збройного конфлікту. Коли йдеться про «вимушене переміщення», наголошується увага на рішенні, прийняте проти людської волі та бажання, яке може включати вірогідність неусвідомленості – коли люди думають, що покидають дім на короткий час через активні бойові дії, маючи намір невдовзі повернутися, однак мимоволі стають біженцями й більше не повертаються до рідного дому. У цьому процесі є кілька етапів, включаючи: втрату відчуття «безпечного дому», фізичне віддалення від домашнього середовища, прагнення віднайти новий дім, встановлення нового місця придатного для життя, та спроби відновити відчуття «як вдома». Такий підхід

до «вимушеного переміщення» наголошує на важливості саме реального людського досвіду при вивченні явищ переміщень. Вимушене переміщення не є одиничною дією в певний момент часу – це тривалий процес переходу від переміщення до повної релокації. Детальне вивчення феноменологій досвідів людей дозволяє глибше розуміти складність, унікальність та цілісність цього явища [Пападополус, 2023].

Звичайно, всі рішення про міграцію пов'язані з різним ступенем вибору. Так само, як існують елементи примусу, що впливають на міграційні рішення так званих трудових або добровільних мігрантів, існує і власна воля. Біженців слід сприймати не стереотипно – як безправних жертв, яких просто переміщують проти їхньої волі, – а скоріше й як суб'єктів власного життя. Проте, факт того, що міграція є примусовою, зумовлює обмеження вибору. Цей елемент примусу та відсутність вибору відрізняють досвід вимушеної міграції від добровільної. Зокрема, біженець¹ стає жертвою обставин і має покинути свій дім, щоб вижити. У ситуаціях вимушеного переміщення, спричиненої непередбачуваними факторами, такими як війна, конфлікт, практики відновлення дому не можна вважати процесом, відірваним від попереднього життєвого досвіду. Згідно з С. Янсен і С. Лофвінг, відновлення домашнього простору в нових умовах не відбувається без урахування способу життя, який було втрачено і залишено позаду. Тому сприйняття особистої та культурної ідентичності людей тісно пов'язане не тільки з втратою їхніх домівок, але й з втратою самої ідеї дому. Зважаючи на ці аспекти, можна стверджувати, що втрата домівки є травматичним досвідом, особливо тоді, коли ця втрата відбувається проти волі та контролю особи [Jansen, Löfving, 2009].

Згідно зі словами іншої дослідниці дому, Н. Фадлалла, біженці, які багато разів втратили свої рідні домівки, часто відчують розгубленість та

¹ У роботі я використовую як термін «вимушений мігрант», так і термін «біженець» щодо українців, які виїхали після 24 лютого 2022 року.

відчуженість у соціальному оточенні. У цьому контексті практики домашнього (ре)облаштування, пов'язані з вимушеною міграцією, охоплюють втрачений та залишений життєвий багаж, такі як дім та батьківщина, а також аспекти культури, пам'ятних речей, способу життя, вірувань, цінностей тощо [Fadlalla, 2011]. Втрата дому пов'язана не лише з економічними втратами, а і зі втратою буденних ритуалів, соціальних зв'язків та самоідентифікації. Облаштування нової домівки для вимушено переміщених осіб є складним та багат шаровим процесом, що залежить від часу [Taylor, 2015]. Тривалість перебування в новому місці грає важливу роль у встановленні нового життя. У випадку вимушеної міграції, дім набуває значення, що виходить за межі його матеріального та фізичного аспектів. Іншими словами, дім стає місцем, де формується почуття приналежності, нові ідентичності, де зцілюються психологічні травми, відбувається відновлення повсякденної активності та звичок [Fadlalla, 2011]. Таким чином, у контексті примусової міграції перевинайдення житла стає необхідною практикою для відновлення відчуття дому, що поєднується з попереднім життєвим сприйняттям та досвідом.

2.2. Виміри дому: пам'ять, відчуття приналежності, ідентичність

У попередніх підрозділах я прагнула показати факти багатовимірною, складною, мультидисциплінарною підходу до вивчення концепції дому. У цьому підрозділі ми розберемось, які виміри дому існують онтологічно. Пошуком «галактик» дому займалися різні мультидисциплінарні дослідники, серед них – уже згадувана Н. Фадлалла, К. Раш і Дж. Кокс, українська соціологиня Л. Скокова тощо.

У своєму дослідженні біженців Н. Фадлалла розробила чотиривимірну модель дому, яка розглядає дім із чотирьох різних аспектів: матеріального, просторового, емоційного та уявного. Матеріальний аспект охоплює фізичну структуру, будь то будинок, квартира, юрта, пересувний фургон або орендована кімната. Він включає стіни, вікна, двері, дах, а також меблі та

різне обладнання. Матеріальний аспект виконує декілька функцій: забезпечує кордони домашнього перебування, захист і безпеку; надає простір для повсякденних дій; служить для зберігання речей; створює комфорт; виражає естетичні цінності. Просторовий аспект дому відноситься до природи простору, його використання та сприйняття [Fadlalla, 2011]. Згідно з Л. Манзо, невизначені простори стають «домом», коли люди надають місцям свої сенси і цінність, перетворюючи їх на «визначені» і «власні» [Manzo, 2003]. Домашні простори, природні чи штучні, можуть бути замкнутими або сполученими з природним середовищем. Вони також мають свої характеристики, пов'язані з різними видами діяльності, розміром простору, приватним чи публічним характером, конкретну функцію для різних видів діяльності (приготування їжі, сну, відпочинку, роботи) і конкретних людей, асоційованих з цим простором. Інші аспекти домашнього простору включають самосприйняття людей, які живуть у ньому, сприйняття простору людиною (занадто великий чи занадто малий простір) та різними суб'єктами, які живуть у ньому (дорослі, діти, люди похилого віку, гості, працівники).

Емоційний аспект дому пов'язаний із почуттями, які викликає дім у людей. Він стосується ставлення людей до свого дому, наявності прив'язаності, приналежності, заземленості та власності. Цей аспект також охоплює почуття втрати дому (травму) та участь у відновленні простору дому [Fadlalla, 2011]. Почуття приналежності до місця надає відчуття знайомості, передбачуваності і контролю і тісно пов'язано з ідентичністю «домовласника». Люди часто визначають себе шляхом походження та зазначення свого «місця» (країни, міста, села, району) [Beck, 2011]. Почуття ідентичності може формуватись як за рахунок фізичної структури (житла), так і повсякденних ритуалів, що повторюються в цій оболонці. Звичний досвід дому сприяє стабільності та відчуттю усталеності через введення «типового дня в домашньому середовищі» [Roush, Cox, 2000]. Радикальні зміни в рутині та звичках можуть спричинити стрес, тому важливо

контролювати їх, щоб люди могли розвивати нові моделі буденності всередині вже відомих рамок. Цей аспект дому визнає, що життя людей переплітається в часі і просторі, і саме ця відповідність робить дім знайомим і комфортним [Roush, Cox, 2000].

Останнім аспектом дому є його значення в уявному світі людей, яке формується згодом через спогади, історії і образи, пов'язані з ним. Цей аспект фокусується на «уявній конструкції ідеального дому» [Fadlalla, 2011]. Спогади про рідний дім, або навіть про його втрату, мають сильний емоційний вплив і служать важливим орієнтиром у житті. Вчена припускає, що дорослі домівки є несвідомими пошуками втраченої домівки дитинства. Цей емоційний аспект дому пов'язаний з ностальгією, яка в перекладі з грецької означає «повернення додому». Нарешті, образ дому – це, згідно з Н. Фадлаллою, його сутність. Ця сутність може мати як позитивну, так і негативну сторону, включаючи страх, пригнічення або відчуття пастки. Незалежно від цього домівки завжди є емоційними, і люди формують та нуртують образи своїх минулих, поточних і майбутніх домівок [Fadlalla, 2011].

Інші дослідники розглядали модель дому на основі спостережень літніх людей, які перебувають у стаціонарних доглядових закладах, та виявили, що їхнє сприйняття дому може змінюватись до та після переїзду. Згідно з їхніми висновками, дім є «цілісним досвідом, який об'єднує членів домогосподарства (включаючи домашніх тварин), фізичний простір, речі, біографічні, особисті, соціальні та культурні елементи, які представлені в ньому, а також систематичні щоденні процедури, що сприяють спільному досвіду у передбачуваному способі» [Roush, Cox, 2000]. Вони також запропонували тривимірний підхід до розуміння дому, включаючи його як знайоме місце, як центр і як захисника. Е. Вільямс пропонує додаткове розширення цієї моделі, додавши аспект дому як локатора [Williams, 2004]. Дім як знайоме місце – це місце, де люди почуваються комфортно, затишно і

безпечно через наявність звичних щоденних рутин і розташуванню предметів у просторі, які сприяють персоніфікованому комфорту. Дім як центр виступає базою для повсякденного життя, місцем найдовшого перебування та відпочинку. Для багатьох людей дім є першопочатковою точкою виходу та приходу у житті, такий собі географічний маяк, що допомагає людям відчувати себе зв'язаними зі своїм районом, спільнотою, містом тощо. Дім як захисник відтворює значення місця, де люди можуть бути в безпеці, зберігаючи свою ідентичність, приватність від інших. По-перше, фізичні границі дому буквально забезпечують укриття, є пристанищем від небезпек зовнішнього світу і може функціонувати як захист від руйнувань [Sekiguchi, 2004]. По-друге, організація та облаштування простору і предметів у цій структурі зберігають ідентичність власника дому та відчуття власної значимості. По-третє, «перехідні простори, такі як веранди і вікна, слугують буферами між приватним і публічним простором» [Roush, Cox, 2000]. Ці буфери допомагають забезпечити контроль над приватним життям людей.

Разом безпека, ідентичність і приватність сприяють формуванню «сталого захисного шаблону в межах дому» [Roush, Cox, 2000]. Крім того, дім є центральним місцем для соціального життя людей, де відбуваються сімейні ритуали, зберігаються цінні фотографії, пам'ятні предмети. Він може стати культурним центром родини. Крім того, дім допомагає людям орієнтуватися в часі, зберігаючи спогади і дозволяючи планувати майбутнє [Roush, Cox, 2000]. Останній аспект – дім як локатор – відноситься до фіксації місцезнаходження людей. Дім надає контекст для людей, розташовуючи їх у ширшому соціально-економічному і географічному контексті, поза їхньою мікробульбашкою. Він враховує місце проживання, включаючи: а) соціально-економічний статус особи і сім'ї (робота, дохід, фінансова стабільність, форма власності та тип домогосподарства); б) інтеграцію в громаду (тривалість проживання в даному житлі, в цьому районі); в) доступ до послуг (залежно від міського або сільського

розташування); г) місцеву і регіональну географію та характеристики (наприклад, рівень доходу у різних районах). Дім локалізує людей у контексті, розташовуючи їх у їхньому найближчому оточенні, тим самим сприяючи формуванню повноцінного життєвого досвіду людини [Williams, 2004].

Українська соціологиня Л. Скокова підходить до концептуалізації дому через темпоральні та символічні виміри, поєднуючи «дім минулого» (дитинства, безтурботності, захищеності, теплих спогадів), «дім теперішнього» (відпочинок, спокій, захищеність, звичність) і «дім майбутнього» (фантазії про новий, кращий дім із новими об'єктами та суб'єктами) [Скокова, 2013]. Завдяки їй інші українські дослідники також наголошували на багатшаровості та процесуальності простору дому: «Дім як смислове утворення досить показово поєднує всі три перспективи змісту – предметно-просторову, часову, соціальну» (за: [Смислова, 2012]).

Висновок до Розділу 2

У розділі 2 я контекстуалізувала процес втрати дому через вимушену міграцію, яка фундаментально відрізняється від добровільної міграції, такої як трудова, сімейна-побутова міграція тощо. Факт вимушеності онтологічно змінює подальші соціальні, економічні, психічні та інші наслідки для життя переселенців. Розглянувши дослідження різних авторів, які займались вивченням особливостей «втраченого дому», можна помітити доволі схожу логіку побудови «шарів» дому – він тісно пов'язаний з майже усіма аспектами життя людини, зокрема простором «навколо та всередині нас». Соціальне оточення, матеріально-предметна культура, символічні коди, культурні сенси та час вирощують такі важливі персональні «стовбури» кожного з нас, як почуття приналежності, ідентичність та пам'ять, навколо яких твориться дім.

РОЗДІЛ 3. АВТОРСЬКЕ ДОСЛІДЖЕННЯ МОБІЛЬНИХ КОНСТРУКТОРІВ ДОМУ

У цьому розділі я презентую методологічні засади та результати свого феноменологічного дослідження досвідів українських вимушених мігрантів, які залишили свої домівки внаслідок повномасштабного російського вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року. Головним критерієм відбору інформантів для участі був факт вимушеного покидання рідного дому та країни саме після російського збройного нападу на Україну в лютому 2022 року. Після дотримання цієї умови вибірка базувалась лише на умові попередньої згоди людини взяти участь. Як методи дослідження для своєї роботи я вирішила використати комбінацію візуальних методів соціологічного дослідження та глибинних інтерв'ю, зокрема візуальний метод «фотовиявлення» (photo-elicitation) та напівструктуроване глибинне інтерв'ю, які я обґрунтую в наступних абзацах.

3.1 Досвід застосування візуальних методів у дослідженнях

Фотографії використовувалися на початковому етапі розвитку соціології як метод або об'єкт знання для висвітлення соціальних питань і проблем більш переконливим шляхом, надаючи аргументи для певної реакції або відповіді громадськості. У перших номерах «Американського соціологічного журналу» фотографії регулярно використовувалися як ілюстрації та докази. Однак коли соціологія здійснила позитивістський поворот і стала більш «науковою» з генерацією знань для знань, використання фотографій вважалось недоречним [Henny, 1986]. Згідно із К. Стасем, «візуальні дані менше піддаються позитивістській схемі, ніж інші форми даних» [Stasz, 1979]. Хоча фотографії значною мірою зникли з соціологічних журналів, це не означає, що вони повністю вийшли з поля зору соціальних досліджень. Зображення все ще були предметом контент-аналізу

мистецтва або реклами, але їх не часто розглядали як самостійні емпіричні докази. Ця емпірична спрямованість соціології була розкритикована постструктуралістами, квір-теоретиками та іншими вченими, що у висновку сприяло повернення акценту на публічній соціології. Вчені, що працюють у цих підходах, наголошують на суб'єктивному характері всіх досліджень, як кількісних, так і якісних. Наприклад, Е. Чаплін висловлюється лаконічно, зауважуючи, що «будь-яка розповідь, незалежно від наявності фотографій, є конструйованою» [Chaplin, 1994]. Замість того, щоб використовувати ці аргументи для створення ще більш «об'єктивного» набору методологій, дослідники висувують протилежну ідею: оскільки неможливо повністю усунути суб'єктивність, слід зосередитися на рефлексивних підходах, які виявляють і враховують упередження. Такі рефлексивні тенденції в методології соціологічних та антропологічних досліджень призвели до поширення практик передачі фотокамери респондентам. Хоча метод «створення власних зображень» існував ще кілька років до того, як йому надали назву, але йому було складно отримати широке визнання. У останні роки з'явилося багато методів, які базуються на нативних техніках створення зображень. Вони мають різні назви, такі як «автодрайвінг», «рефлексивна фотографія» [Ziller, 1990] і, можливо, найпоширеніша назва – «фотоновела» або «фотоголос» [Wang, Burris, 1994]. Хоча ці методи мають свої відмінності в намірах і акцентах, їхня основна мета залишається незмінною – надати «інструмент розширення можливостей, що дозволяє спілкуватися тим, хто має обмежені ресурси, владу або статус» [Hurworth, 2003].

Відповідно до точки зору Р. Херворт [Hurworth, 2003], ці методи завжди супроводжуються фотоінтерв'ю, коли учасники та дослідники спільно розглядають фотографії як засіб пояснення зображень і отримання інформації, яку не можна було би отримати без фотографій як підказки в цьому випадку. Ці методи інтерв'ювання, які загалом входять до методу «фотовиявлення», розроблені Дж. Коллієром [Collier, 1967] і стали

популярними завдяки впливовим працям самого Коллієра та есе Д. Харпера 1986 р. під назвою «Значення і робота: Дослідження фотографічної виразності». Харпер використовував свої власні фотографії як додатковий матеріал, щоб залучити респондентів до обговорення деталей, які в іншому випадку залишилися би непроговореними, здаючись щоденними або незначними. Фотографії, використані таким чином, поєднуються із традиційними методами інтерв'ю як засіб збирання якомога новішої та детальнішої інформації.

Фотовиявлення – це метод проведення інтерв'ю, у якому дослідники використовують візуальні зображення для отримання інформації від респондентів [Collier, 1967; Collier, 1986; Prosser, Schwartz 1998]. Майже завжди фотографії, які використовуються, мають певне особливе значення для учасників, що дозволяє їм надавати інтерпретацію зображеного. Існує дві основні варіації фотовиявлення: фотографії, створені дослідником, і фотографії, створені учасниками [Collier, 1967; Collier, 1986]. Фотографії, створені дослідником, можуть бути поточними фотографіями з дослідницького середовища або раніше зробленими фотографіями з цього місця, архівними фотографіями або деконтекстуалізованими фотографіями. У другій половині двадцятого століття стали популярними фотографії, створені самими учасниками, оскільки дослідники почали цікавитися тим, що саме виберуть учасники для зйомки [Bogdan, Viklen, 1992].

Розпочавши з робіт Коллієра про проєктивні характеристики фотовиявлення, сучасні висновки візуальних дослідників виявили різноманітні способи та переваги використання цього методу. Спочатку Коллієр підкреслював, що фотографії можуть слугувати інструментом, який допомагає учасникам усвідомлювати більш глибокі почуття та знання. У 1986 р. він розширив можливості фотовиявлення, використовуючи його для подолання неграмотності, стимулювання вільного мислення та створення відчуття знайомства і комфорту під час інтерв'ю. Враховуючи аспекти

прийняття рішень та процесу фото-виявлення, М. Бенкс стверджував, що соціологи повинні використовувати цей метод, щоб покращити спогади, забезпечити постійний фокус на інтерв'ю, подолати незручні ситуації та допомогти учасникам деталізувати абстракції й узагальнення, а також спонукати учасника до активної участі [Banks, 2001]. Фотографії перед очима респондентів дозволяють їм згадувати те, що вони напевне забули, або побачити речі, які вони завжди знали, але в новому світлі. Спираючись на висновки попередніх дослідників, усі дослідження включали фотовиявлення під час початкових інтерв'ю для того, щоби зняти напругу під час інтерв'ю [Collier, 1967; Collier, 1986], підкреслити певні думки та сприйняття учасників [Collier, 1967; Collier, 1986], отримати доступ до додаткової детальної інформації, культурних переконань та досвіду учасників [Prosser, Schwartz 1998], якісно підходити до репрезентування нових візуальних та письмових уявлень, підкреслюючи голоси маргіналізованих груп, які часто можуть бути непочутими, знеціненими або проігнорованими [Banks, 2001].

На мою думку, комбінація візуального методу та глибинних інтерв'ю у дослідженні такої чутливої, комплексної та глибокої теми, як дім та його втрата, буде успішним прикладом ще не дуже широкого застосування візуальних методів в українській соціології. Разом із функцією «додаткового стимулятора пам'яті та спогадів» я також використовую фотографії домашніх речей, зробленими інформантами, щоб просторово і візуально оглянути, де саме розміщені предмети, які нагадують їм про «дім».

3.2 Конструювання «дому» українськими вимушеними мігрантами: результати авторського дослідження

У цьому підрозділі я детальніше презентую результати свого власного феноменологічного дослідження щодо простору дому та домашніх речей на основі досвіду українських біженців, які змушені були залишити свою батьківщину через війну та знайти інше місце проживання. Моє дослідження

зосереджене на їхньому сприйнятті простору дому в контексті втрати звичного дому, яку вони пережили внаслідок біженства.

Метод збору соціологічної інформації: візуальний соціологічний метод «фотовиявлення» та напівструктуровані глибинні інтерв'ю. У всіх 7 випадках спілкування з інформантами вони проводилися за допомогою спеціальної програми для організації відеоконференції (Zoom). Під час інтерв'ю проводився аудіозапис відео за попередньою письмовою згодою учасників (див. Додаток).

Вибірка: доступні інформанти – українські біженці, які покинули своє місце проживання у зв'язку з повномасштабним російським військовим вторгненням 24 лютого 2022 року. Всього було опитано 7 інформантів (5 жінок і 2 чоловіків) з різних куточків України, діапазон віку від 19 до 48 років.

Метод пошуку інформантів: пошук вимушених мігрантів для інтерв'ю здійснювався через різні канали, в основному телеграм чати. Більшість опитаних вдалося знайти за особистими контактами, частково – за допомогою методу сніжної кулі, де один інформант запропонував відповідні контакти своїх знайомих, які підходили під критерій відбору.

Емпірична база дослідження: 7 глибинних напівструктурованих інтерв'ю з українськими вимушеними мігрантами та 35 фотографій їхніх домашніх речей, які найбільше асоціюються у них із домом та які вони сфотографували за моїм проханням перед основним інтерв'ю. Питання для інформантів були логічно поділені на два блоки:

- Блок 1 – біографічний контекст перед початком повномасштабного вторгнення, міграційний шлях, суб'єктивний рівень інтеграції в новій країні, плани повернення.

- Блок 2 – відчуття дому, історія домашніх речей, емоційний досвід проживання втрати дому, відчуття не-дому.

Логіка проведення дослідження:

1. Написання інструментарію (гайду) для українських біженців, що включав 2 блоки запитань.

2. Пошук інформантів та узгодження часу і деталей проведення інтерв'ю з кожним.

3. Прохання до інформантів перед інтерв'ю подумати про їх дім та сфотографувати домашні речі, які асоціюються у них з домом, і зробити декілька фотографій їх просторового розміщення в приміщенні.

4. Проведення інтерв'ю із аудіо- та відеозаписом із використанням візуального методу «фотовиявлення».

5. Аналіз результатів дослідження.

Опис інструментарію: структура гайду глибинного інтерв'ю включала такі блоки: блок 1 (знайомство, біографічний контекст інформанта, шлях вимушеної міграції, рівень інтеграції в новій країні, плани повернення в Україну); блок 2 (відчуття дому, історія домашніх речей, спогади з речима, емоційний досвід сприйняття дому та фотографій, відчуття «не-дому»). Такі питання в інструментарії дозволяють досліджувати, у якій ситуації інформанти знаходились до моменту прийняття рішення покинути дім, який шлях вони пройшли до своєї розповіді, процес збирання та фільтрації речей у дорогу, а також їх особисте наповнення простору дому, яка була головною темою та фокусом інтерв'ю.

Гіпотези:

1. Домашні речі, які сфотографували інформанти і які нагадують їм дім, знаходяться у них в помешканні на постійно видному місці в просторі їх помешкання.

2. Домашні речі, які сфотографували інформанти, будуть пов'язані у них із соціальними зв'язками, які вони мали до вимушеної міграції.

3. Українські біженці не почуваються «вдома» у їх теперішніх житлових умовах за кордоном.

Загальна характеристика інформантів: У табл. 1 представлені основні соціально-демографічні та міграційні характеристики інформантів. Загалом діапазон віку доволі широкий – від 19 до 48 років, що дійсно досить поширений вік серед українців, які вимушено емігрували з України. Також розподіл жінок і чоловіків (2 чоловіка та 5 жінок) може теж здаватись доволі очевидним, враховуючи юридичні складнощі перетинання кордону для чоловіків, які хочуть виїхати з України. Географія інформантів різна, але головне, що варто зазначити, це те, що усі інформанти проживали в своїх містах майже все життя і не мали попереднього досвіду добровільної чи вимушеної еміграції до моменту початку війни. Вони народилися в Україні і провели основну частину свого життя в батьківських домах, а далі деякі з них переїхали від родини до свого орендованого/власного житла або залишились жити разом із сім'єю.

Таблиця 1. Соціально-демографічні й міграційні характеристики інформантів

	<i>Р.</i>	<i>О.</i>	<i>Д.</i>	<i>В.</i>	<i>К.</i>	<i>Л.</i>	<i>А.</i>
Стать	<i>Чоловіча</i>	<i>Жіноча</i>	<i>Жіноча</i>	<i>Жіноча</i>	<i>Жіноча</i>	<i>Жіноча</i>	<i>Чоловіча</i>
Вік	<i>21</i>	<i>48</i>	<i>21</i>	<i>23</i>	<i>42</i>	<i>19</i>	<i>25</i>
Місце проживання	<i>Нововолинськ, Київ</i>	<i>Київ</i>	<i>Київ</i>	<i>Харків</i>	<i>Чернігів</i>	<i>Київ</i>	<i>Маріуполь</i>
Сімейний стан	<i>Неодружений</i>	<i>Має доньку</i>	<i>Незаміжня</i>	<i>Має партнера</i>	<i>Має двох синів</i>	<i>Батьки і молодша сестра</i>	<i>Батьки і дівчина</i>
Рід діяльності	<i>Студент</i>	<i>Менеджер магазину</i>	<i>ІТ-сфера</i>	<i>Тренерка з бальних танців</i>	<i>-</i>	<i>Студентка</i>	<i>Студент, бармен</i>
Країна вимушеного переміщення	<i>Швейцарія</i>	<i>Швейцарія</i>	<i>Іспанія, Нідерланди (повернулася в Україну)</i>	<i>Німеччина</i>	<i>Фінляндія</i>	<i>США</i>	<i>Фінляндія</i>
Термін перебування за кордоном	<i>Сім місяців</i>	<i>Рік і один місяць</i>	<i>Десять місяців</i>	<i>Рік і один місяць</i>	<i>Рік і два місяці</i>	<i>Рік і два місяці</i>	<i>Рік</i>
Хто залишився в Україні	<i>Друзі, батьки</i>	<i>Друзі, батьки, родичі</i>	<i>Батьки, партнер</i>	<i>Батьки</i>	<i>Батько, родичі, друзі, собаки</i>	<i>Друзі</i>	<i>Друзі, батьки</i>

Більшість інформантів (5 із 7) провели більше року за кордоном, тобто прийняли рішення покинути ризиковані місця через короткий проміжок часу

(декілька днів) від початку російського вторгнення. Одна інформантка після 10 місяців перебування поза Україною повернулася назад, а інший інформант виїхав через декілька місяців після початку російського повномасштабного вторгнення.

Досвід (ре)конструювання дому у нових умовах. Як вже було зазначено в теоретичній частині роботи, поняття дім не є статичним і універсальним, а має динамічні матеріальні та емоційно-культурні атрибути, які зазнають постійних змін і переосмислення. Він має своє значення через асоціації, які йому надають люди в конкретному контексті. Це переосмислення втраченого дому та його нові тлумачення стали викликом для українських вимушених мігрантів. Далі я проведу аналітичний огляд різних аспектів простору дому, які вдалося зафіксувати у розповідях інформантів.

Інтеграція в новій країні і відчуття вимушеної втрати. Війна поділяє життя всіх, хто до неї дотичний на дві точки життєвого шляху: на до і після, не питаючи про бажання, цілі чи можливості людей. Елемент «примусовості», «безсилля» і «неконтрольованості» подій, учасником яких ти є, забарвлює весь подальший шлях порятунку для біженців, забираючи та видозмінюючи їх відчуття приналежності у світі: *«Незважаючи на те, що мені було де жити і що робити, у мене було відчуття, ніби я загубилась у світі, наче я тут недоречно, наче мені тут не місце. Тут класно і прикольно, тут можна колись жити, тобто пізнати країну і потім приїхати вже цілеспрямовано жити або навчатись, на але той період, який я там була, він був проміжний, суто виживання, евакуації. Я не могла уявити себе в гарному стані за кордоном, бо я одразу приїхала з великими проблемами туди, так як ментальними і фінансовими»* (Д., 21 рік, нещодавно повернулася до Києва з Нідерландів). В. описує свій досвід інтеграції в країні, акцентуючи увагу саме на примусовості та втрати її суб'єктності в цих обставинах, які склалися: *«Інтеграція йде важко. Я, якщо чесно, в Україні чітко бачила своє майбутнє, що я буду робити. А тут, навіть на даний момент – я не розумію. З іншого*

боку, вона йде набагато краще, ніж у інших біженців з України, по перше, через мову, і в принципі я знайшла роботу, яка пов'язана з моїм родом діяльності. Але вона йде важко, бо я відчуваю трохи насильництво, я маю себе змусити інтегруватися, я маю забути про все, що у мене було в Україні...» (В., 25 років, Німеччина).

Хоча це не завжди кейс, деякі інформанти змогли адаптуватися та інтегруватися у нових вимушених обставинах, винайшовши «нову кращу версію свого дому». У випадку О. з цим допомогла її приймаюча родина, яка «замінила їй сімейно коло в Україні» та допомогла зробити перші кроки «влиття в новий соціум», за її словами: «Соромно зізнатись, але мені краще, ніж було. Вимушена була поїхати, але зараз я маю краще життя, і через це я почуваюсь трішечки винною» (О., 48 років Швейцарія). У випадку інформантів, які або планували емігрувати до війни, або їх сім'я вже мала досвід еміграції в іншу країну, інтеграція відчувається плавніше і легше:

- «Не маю роботи поки, є друзі і знайомі зі Швейцарії. Я вважаю себе більше менш інтегрований (Р., 21 рік, Швейцарія);

- «Ми швидко зорієнтувалися, бо в в цьому плані у нас була і підтримка і я знаю мову, і батьки теж були налаштовані рішуче, сестра на третій день пішла в школу американську, але коли я всіх влаштувала, мене трохи емоційно накрило. Але жити я почала повноцінно лише в кінці березня, в квітні, тобто недавно. Зараз я розумію, навіщо я сюди приїхала, з'явилися цілі. Я відчувала себе біженкою в Німеччині, а тут я відчуваю себе мігрантом. Бо коли ти біженець, ти можеш дозволити спертися на якусь організацію, а коли я сюди приїхала, я розуміла, що у мене є можливість не покладатись на це» (Л., 19 років, США).

Діалектика «втраченого» і «нового» простору дому. «Дім, як просторова уява: набір перехресних і мінливих ідей та почуттів, <...> пов'язаних з контекстом, він простягається в просторі та масштабах і пов'язує різні місця» [Blunt, Dowling, 2006]. Часто при втраті дому його вже не можна

повернути назад у такому вигляді, який він був до моменту в минулому. Це, по-перше заморожує «дім-тоді» у спогадах, пам'яті та відчутті ностальгії людей, по-друге, він стає фундаментом для реконструювання нового дому.

«Раніше відчуття дому це була лампа, коли я жила в гуртожитку, щоб я могла ввімкнути світло для себе, незважаючи що відбувається в кімнаті. Я дуже переживала за цю лампу і просила її відправити за кордон, і з часом мені її відправили, але зараз мені вже пофіг на ту лампу, головне – це стіл. Я от сяду за стіл, і це моє безпечне місце, ніхто мене не буде там чіпати, наче мій рай» (Д., Київ)

Процитована вище інформантка поділилась, що її досвід перебування за кордоном повністю змінив її уявлення про домашні речі та відчуття дому. Так вона описує його на момент інтерв'ю: *«Відчуття дому для мене зараз – це наявність власного особистого робочого столу, тому що за кордоном цього не було, де б я не жила там»*. Діалектичний зв'язок втрати дому і його нової форми відображається у старих домашніх речах, які змінюють або доповнюють свої сенси відносно феномену втрати. А. ділиться своїми відчуттями, які змінилися у нього щодо його улюблених книг, які допомогли йому пережити бомбардування Маріуполя й асоціюються з домом: *«Це якийсь такий мікс зараз. Книжки почали асоціюватись з періодом під час війни, ця темрява майже зі свічкою, де я намагаюся читати. Я це пов'язав, звичайно, усі ці спогади, асоціації. В один момент, все це нагадує коли все добре, а водночас це нагадує війну, усю цю темряву та холод. Воно отак злилось воєдино»*.

Кризю реадаптації після досвіду вимушеної міграції переживає Д., яка нещодавно повернулась до Києва і стикнулась особисто з поняттям А. Шюца «той, хто повертається» [Schutz, 1970], усвідомлюючи, що те місце, в яке вона хотіла повернутися, вже не існує: *«Дуже важко зрозуміти зараз, де моє місце, бо я мала життя в Україні, мала життя за кордоном і відносно непогано там адаптувалась, і повернулась сюди знову. Дуже важко зрозуміти, що тепер з цим досвідом робити і де шукати оцей дім. Бо він потрошку був скрізь, але в повній мірі його ніде толком не було»*. З досвідом, який вона пережила, її важко знайти собі теперішнє місце в минулому просторі дому: *«Насправді мені взагалі не подобається жити в Києві після повернення і після досвіду в інших містах, я розумію, що я не хочу жити тут, хоча я раніше завжди мріяла жити у Києві. Я б хотіла, щоб цього досвіду не було, бо тоді б не знала, як воно там»*. Відповідаючи на питання про відчуття дому, вона наголошує на відсутності відчуття приналежності та стабільності у світі, виражаючи цей стан тимчасовою бездомністю: *«Такого дому-дому у мене немає, є лише тимчасові місця»*; *«сприймаю цю квартиру як якусь тимчасовість»*. Здається, що історія О. зі Швейцарії може здаватися зовсім іншою від інших інформантів, але насправді це про одне і те саме. Розказуючи про те, як вона (ре)конструювала відчуття дому в новій країні, жінка порівнює його з домом в Україні, що якраз-таки говорить про постійну взаємодію та одночасність існування її домів, між якими вона робить порівняння: *«Пишаюсь собою, я змогла побудувати побут тут краще, ніж в Україні. Я дивлюсь на оці речі (фотографії) і пишаюсь собою. Мені не соромно людей водити кругом і показувати»*. Як бачимо, дім тут відіграє роль фізично-просторового посередника символічного капіталу О. (згідно з П. Бурдьє).

Матеріальна фрагментарність дому. Матеріальний аспект дому, який часто недооцінюється в дослідженнях простору житла, насправді відіграє центральну роль у формуванні відчуття дому. У підрозділі 2.2 було

розглянуто різні виміри дому, і фізична структура там виступала як один із перших, важливих аспектів у соціальних дослідженнях дому. При перенесенні «дому» вимушеними мігрантами і їхніх способів відчувати себе вдома важливу роль відіграють органи чуття. Візуальне та слухове сприйняття, а також запахи, смаки і дотики впливають на (від)творення дому або неможливість його повного (від)творення. Буденні практики, від підігрівання їжі до проведення дозвілля або користування певним технічним девайсом передають чуттєві деталі минулого досвіду, транслюють відчуття знайомості, затишку та благополуччя. Відновлення їх, внесення у домашнє життя допомагає пом'якшити травми, спричинені вимушеним переїздом, хоча водночас можуть відтворювати і негативні спогади. Якраз ця реалізація відчуття дому через конкретні смислові, матеріальні й тілесні уявлення свідчить про глибоке втілення досвіду дому у фізичному просторі. Дім не можна звести до абстрактного або інтелектуального процесу, він є широко чуттєвим (візуальним, слуховим, нюховим) процесом. Наприклад, В. розповіла про її домашню практику в Харкові користуватися чайником і мікрохвильовкою в процесі приготуванні їжі, а також щоденні чіткі правила для здоров'я шкіри, що відновлюють її відчуття дому в Німеччині.

«Електричний чайник і мікрохвильовка – цими речами я користувалась найчастіше в Харкові... і саме в такій послідовності. Так як я ніколи майже не готувала, бо жила з батьками»

«Ось тут дофіга всього, але прикольно, що частка моя сконцентрована в одному місці, а моєї сусідки – в іншому; ми відділили якось: то моє, то її. І якщо брати контекст України, то догляд за шкірою тягнеться звідси, бо у мене було акне. Обо'язково зранку я вмиваюсь і наношу крем... ввечері я знову таки вмиваюсь і наношу зволожуючий крем. Я не можу зробити це десь, окрім як вдома, це моя домашня особиста рутинна»

Л., якій спочатку було важко виділити саме матеріальні речі, які вона би могла сфотографувати для нашого інтерв'ю, через деякий час усвідомила, які практики відтворюють її батьки в новому домі, та які надають їй та сім'ї відчуття дому. Доволі цікаво, як швидко і точно батьки Ліни змогли реконструювати візуальні характеристики вазонів та види рослин. У момент швидкого прийняття рішення покинути дім через зовнішню небезпеку люди рятують те, що їм найцінніше, і в даному випадку – це їх ідентичність, матеріалізована через хобі та матеріальні здобутки. Історія О. про порятунок її результатів праці від улюбленої справи трохи неочікувана для неї ж самої і оточуючих, але насправді має великий сенс у контексті дослідження дому.

«Я коли побачила, як моя мама саджає це, то зрозуміла, що це якраз те, що Маша питала. Як ми переїхали у власну квартиру, облаштувались і почали з'являться рослини, і мені здається, це показник, що їм тут комфортно. У нас навіть вазони одного і того ж кольору, як вдома. По рослинам – це завжди орхідеї... і в'єтнамські якісь трави, і м'ята якась, наприклад. Якщо згадувати дім, то у мене орхідеї, лимон і фікус... просто у мене в кімнаті великий фікус був» (Л., США)

«Коли я розповідала цю історію приймаючій родині, вони реготали, бо я приїхала в Швейцарію з двома трусами, але зі пакетом бантиків для собак» (О., Швейцарія, плела бантики для собак як хобі у вільний час)

Домашній кіт, про якого, антпромоформуючи, розповідає В., виступає транслятором того домашнього затишку, до якого звикли всі члени її нової родини за роки життя з котами: *«Кіт... є якась відповідальність, не те що... всі в хаті і кожен сам за себе вдома. А от типу немає корму... треба підсипати. Я все життя прожила з котами, моя мама теж, і моя подруга... нам приємні ці тварини, і ми завжди цього хотіли. Нам завжди хотілось мати якесь тепло у нас вдома... і воно ось сконцентровано в коті... а в Німеччині це та ще справа... нелегка. Як тільки кіт з'явився в нашому просторі – рівень стресу знизився просто колосально... Цей кіт робить домом цей дім, в якому я зараз живу. цей кіт як «наш человек», він з нами...».*

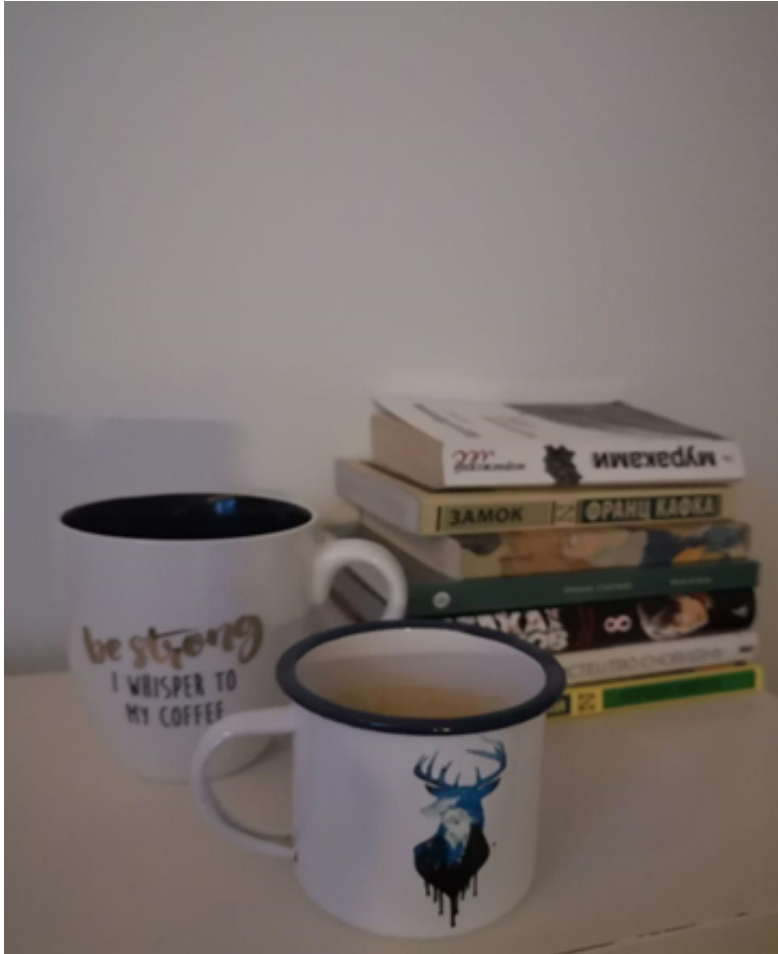
К. (42 роки) з Чернігова підкреслює важливість саме «її» матеріальних речей для відчуття себе вдома: *«Так, я відчуваю себе вдома тут, по-перше, я перевезла багато речей з України, навіть штори мої з України. Посуд... тобто дуже багато моїх речей... вплоть до побутової техніки... повертатись в Україну я не планую, мене там нічого не тримає, свого житла у мене там немає, жити з батьками – це нереально. І поки закінчиться війна і все відновиться... можуть пройти роки, тому ми*

прийняли рішення залишитися тут». Так як як дім – це глибоко чуттєвий процес переживання навколишнього світу, візуально-просторове розміщення предметів теж виявляється важливим для вимушених мігрантів для відновлення «відчуття дому».

«Взагалі це подарунок мого керівника з роботи... не можу сказати, що це найдорожча річ, яку я взяла, але ми її взяли в, по-перше, з необхідності на чомусь спати. Але ця подушка була так само на ліжку, як у Києві, так само я спала з цією подушкою, і я знаю, що це подушка з мого магазину, де я любила свою роботу, спілкуватись з людьми, і це як нагадування мого гарного минулого, але я не шкодую»

Нечисленні речі Артема, які йому вдалося забрати із собою з втраченого дому у Маріуполі, були уособленням нормальності та банальності дозвіллевих домашніх практик, яке змінилось у контексті війни та вимушеного переміщення.

«Це речі з Маріуполя, чашки – це подарунки мені, так от пам'ять для мене, спогади, також відчуття, тому що ці чашки у мене вже 4 роки. Чашки у мене асоціюються з затишком, домом, відпочинком... коли я приходив після важкого дня на роботі і наливав собі чай, і намагався якось відпочивати від усього. Ці книжки мені також дуже важливі, бо саме завдяки ним я якось відволікався, намагався нормально сприймати усю цю війну, коли був в Маріуполі, тому що було гучно, було лячно і я намагався читати, коли мав час. Це мені дуже допомагало залишитися в нормальному стані. Часто було відчуття в Маріуполі, що нормальне життя закінчилось... бо ми не знали, чи зможемо ми виїхати, чи будемо живі завтра, післязавтра... і завдяки книжкам мені вдалось заспокоювати себе та не забувати, яке було нормальне життя»

Дім у спогадах. Відомо, що вимушені мігранти часто залишаються пов'язаними зі своїм минулим та акцентують увагу на місцях, пов'язаних із ними, відтворюючи їх через ностальгію і пам'ять [Ray, 2000]. Коли дім відтворюється у минулому, він асоціюється зі звичайністю, безпекою і комфортом, тоді як поточні втрати і труднощі оцінюються в контексті стандартів і нормальності минулого. Українські біженці активно продукують ностальгічні спогади про свій втрачений дім як місце спокою, щастя та тепла, таким чином зберігаючи його. К.Стюарт вказує на те, що ностальгія, процес порівняння «колись було» з «тепер» насправді створює рамку для розуміння і сенсу. Ця рамка оживляє минулий час і простір, а також суб'єкта, вносячи розрив у лінійний порядок часу. Відтак, людина може перенести елементи минулого в теперішнє [Stewart, 1992]. Зрозуміло, що дім, який згадується з

перспективи сьогодення, вже не той самий, що раніше, але важливо зберегти і відтворити його аспекти, які мають значення в даному соціальному контексті. Минуле згадується як частина творчого процесу сьогодення, як частина нашого бачення того, якими ми хочемо бачити майбутнє і сучасність. Тому важливо розуміти, що спогади розповідають нам про теперішню ситуацію так само, як і про реалії втраченого дому. Ці спогади про те, що транслювало дім для них, які згадували інформанти, мали дуже яскравий і детальний характер подій, і складається враження, наче це сталося вчора.

«Окуляри моєї покійної прабабусі, в яких вона любила читати газету і яка була дуже близькою людиною в моєму житті. І для мене це як те, що буде нагадувати про неї, назавжди пам'яті... звісно, приємно інколи мати якусь таку річ. І коли я покидав Україну, я вирішив, що я обов'язково мушу взяти їх. Я пам'ятаю цю картину, як я прихожу у будинок до своєї бабусі... вона сидить на кухні, там завжди холодно, така холодна плитка навіть влітку, і вона сидить просто за столом, і вона читає газету в цих окулярах, і ці окуляри настільки збільшували очі... що вони виглядали величезними... мені нагадує це комфорт, ностальгію» (Р., Швейцарія)

Також, продовжуючи розповідь, він говорить про свій дім як дозвіллену практику, яка локалізована в публічному просторі, але значить для нього щось приватне і персональне: *«У мене немає такого фізичного дому, але є такий уявний. Є таке село, Хренів... і ось там в цьому селищі є гарний ліс, я любив їздити туди на велосипеді, кожену пору року туди ходити. І я любив ходити туди сам, гуляти, кататись на велосипеді, робити там зйомки друзів, пейзажі, фотографії, і я міг би назвати це «місце сили». І це був напевне такий уявний, але дім напевне». А. з Маріуполя, ділиться спогадами*

про зруйноване росіянами місто Маріуполь, яке стало уособленням «справжнього дому», еталоном відчуття простору дому у місті: *«Для мене дім – це батьківський. Це Маріуполь, ці вулиці, які ти знаєш, своє море, все місто, з яким пов'язані спогади і емоції. Інколи я вважаю, що дім – це цілий Маріуполь, місто маленьке, ти знаєш кожну вулицю, і було таке відчуття, що ти всюди вдома. Дуже дивний момент, коли ти сумуєш за місцем, яке існує на фотографія та у спогадах».* У спогадах Л. місто Київ стає її центром ціннісно-чуттєвого простору, зокрема навіть улюблений район: *«Коли я згадаю дім, то він асоціюються з ростом. Київ зробив мене дуже різною, це моя нульова точка, з якої мені комфортно рости і не страшно щось нове пробувати... Свобода... Київ на смак, як сидр з Білого Наливу... а запах... як медовий, спеки і сухого асфальту... Коли я уявляю Київ, то я згадаю про Золоті Ворота (посміхається). Я згадаю дитинство, дитячі майданчики, де я гуляла, свої перші побачення, школу, метро. Для мене дім зараз – це місто, бо я сумую саме зараз за містом».* Це говорить, що дім як комплексний і складно-визначений досвід може охоплювати різні соціальні, просторові та територіальні масштаби, включаючи країну походження або деякі її частини як єдиний «справжній дім».

Відчуття не-дому. Одним із останніх запитань про відчуття дому стало протилежне питання про «не-дім». Відповіді інформантів були доволі чіткими й однозначними, наприклад: «центр біженців», «Росія», «чийсь дім», «країна [їхнього] вимушеного переміщення» (Німеччина) тощо. Для людей було набагато точніше і локальніше визначитись із поняттям, що для них не є домом, ніж те, що є, що в принципі говорить, що це відчуття лежить на усвідомленому рівні. Аналізуючи їхні відповіді, не-дім для них є те місце, де порушена їхня приватність та особистий комфорт («центр біженців»), де вони вимушені перебувати та інтегруватись у країні не з власного бажання («Німеччина»), де вони точно знають, що перебування у цьому місці тимчасове і скоро закінчиться («чийсь дім»). Цікава, як на мене, відповідь,

що не-дім – це історично і політично сформована нація агресора, яка напала на їх країну походження («Росія»), що дає нам припущення, що дім може виступати елементом націоналістичного простору, локальним втіленням дихотомії «ми» і «вони». Академічне розуміння того, що не є домом для людей, може якраз-таки допомогти детальніше прояснити, а що ж є.

Висновок до Розділу 3

Війна, шлях вимушеної міграції, адаптація в нових умовах і боротьба за дім стали частиною ідентичності українців, які вони уособлюють в формах мобільних конструкторів дому, тобто матеріальних речей, що дозволяють їм візуалізувати та заземлити їх екстремальний особистий досвід. Матеріальні речі як частина дому несуть не стільки практичне функціональне призначення (але не без цього), скільки постають як об'єкти пам'яті, смислів і трансляторів внутрішнього світу людини. Через таку їх здатність я би назвала їх «мобільними конструкціями дому» зі здатністю зберігати персональні відчуття безпеки, комфорту та спокою людини. Візуальне дослідження досвідів українських біженців, які переїхали в іншу країну, показали, що дім, окрім фізичної структури, є осмисленою сутністю відносин між людьми і простором, які допомагають конструювати прив'язаність до місця, почуття приналежності у світі та ідентичність. Із втратою і руйнуванням звичного дому матеріальні речі пам'яті стають центром побудови теперішнього дому з елементами старого. Дім-тут тісно переплітається з домом-тоді у фізичному, локальному та символічному просторі українських біженців. Вивчення матеріальних побутових речей може допомогти зрозуміти, як зміни в житті людей, такі як переїзди, зміни у складі сім'ї чи соціальному статусі відображаються на їхньому сприйнятті дому та використанні побутових речей.

Підсумовуючи, також розгляну гіпотези дослідження:

1. Домашні речі, які сфотографували інформанти і які нагадають їм дім, знаходяться у них в помешканні на постійно видному місці в просторі їх помешкання – гіпотеза підтвердилася, завдяки зробленим інформантами просторово-контекстним фотографіям можна помітити візуальну акцентованість мобільних конструкторів дому у помешканні біженців.

2. Домашні речі, які сфотографували інформанти, будуть пов'язані у них із соціальними зв'язками, які вони мали до вимушеної міграції – гіпотеза підтвердилася, деякі інформанти дійсно взяли подарунки від інших людей з їхнього близького соціального оточення або пам'ятні речі, які нагадують їм загиблих членів родини.

3. Українські біженці не почуваються «вдома» у їхніх теперішніх житлових умовах за кордоном – гіпотеза підтвердилась частково, деякі інформанти відповіли, що почуваються вдома у країні вимушеної міграції.

ВИСНОВКИ

У моїй кваліфікаційній роботі, яка була присвячена дослідженню простору дому серед вимушених українських мігрантів, було розглянуто різноманітні підходи до вивчення простору дому в соціології та соціальних науках, особливості вимушеної міграції та процес втрати дому, і на основі проведеного емпіричного дослідження – основні особливості сприйняття «дому» для українців, які покинули свій дім внаслідок вимушеної міграції.

Перший розділ був сфокусований на теоретичних висновках представників різних парадигм у соціології, серед яких я виділяю феноменологічну парадигму вивчення простору дому та на основі останніх тенденцій вивчення дому я пропоную розглядати його як динамічно-ситуаційну структуру, яка змінюється з часом та контекстом більшою мірою, ніж як природню та стабільну. Також я розглянула елементи простору дому та його змістовне і символічне наповнення. Простір дому включає в себе багато різних інтерпретаційних категорій – від мікрорівня категорії «улюбленої синьої чашки на столі» до таких макроструктур, як держава, місто, район, де розташований будинок. Це робить «дім» складним і багатозначним поняттям для вивчення, але від того не менш цікавим і важливим.

У другому розділі я розглянула феномен «втрати дому» в умовах вимушеного переміщення разом із особливостями вимушеної міграції, послідовно переходячи до огляду різних вимірів дому, які визначили дослідники дому в контексті мобільності та міграцій, базуючись на «стовбурах» побудови дому, відчутті приналежності, ідентичності та пам'яті.

У третьому розділі моєї кваліфікаційної роботи були представлені результати емпіричного дослідження, в якому використовувалися якісні методи – візуальні (метод «фотовиявлення») та інші (напівструктуровані глибинні інтерв'ю) – соціологічного дослідження, здійсненого серед

українських біженців, більшість із яких перебуває за кордоном вже більше року. Під час аналізу отриманих даних я зосередила увагу на наступних аспектах відчуття дому для українців: реляційність дому та безперевна взаємодія між «втраченим домом» і «новим домом», матеріальна мобільна фрагментованість дому у домашніх речах, а також символічний уявний простір «минулого дому» у спогадах та пам'яті біженців, яка також локалізується в матеріальних пам'ятних об'єктах.

Узагальнюючи пророблене дослідження, можна прийти до висновку, що дім – це більше, ніж просто локальне місце, яке ґрунтується на матеріальних, соціальних, символічних та просторових основах. Моє дослідження наголошує на значущості розуміння дому як процесу, який набувається, руйнується та відтворюється впродовж життя людини, особливо видимого у контексті міграцій, мобільності та різноманітних переміщень, а також – на важливості включення аналізу матеріальності у соціологічних дослідженнях простору дому.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Башляр Г. Дом от погребя до чердака. Смысл жилища (пер. с франц.) / Г. Башляр // Логос. – 2002. – No 3 (34). – С. 1–26.
2. Біженці та шукачі притулку, UNHCR Україна (n.d.). Retrieved from https://www.unhcr.org/ua/refugees-asylum-seekers_ua
3. Пападопулос Р. У чужому домі Травма вимушеного переміщення: шлях до розуміння і одужання / Рено Пападопулос. – Київ: Лабораторія, 2023. С. 68-94.
4. Скокова Л. Г. Особливості культурної репродукції смислів дому. Наукові студії із соціальної та політичної психології. Вип. 32 (35). 2013. С. 352–357.
5. Смилова морфологія соціуму / за ред. Н. Костенко. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2012. – 422 с.
6. Фурсіна М. Символічний простір дому в образі речей [Електронний ресурс] // Шевченківська весна – 2022 (соціологія): Матеріали Міжнародної конференції студентів та молодих учених (Київ, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 13 травня 2022 року). – К.: Видавництво «Наукова столиця», 2022.. – 2. – Режим доступу до ресурсу: <https://sociology.knu.ua/sites/default/files/newsfiles/shv2022-final.pdf>.
7. Ahmed, S., et al. (eds.). (2003 [1990]). Uprootings/Regroundings: Questions of Home and Migration. London: Berg.
8. Banks, M. (2001). Visual Methods in Social Research. Thousand Oaks, CA: Sage.
9. Beck, J. (2011). The psychology of home: Why where you live means so much, The Atlantic Magazine
10. Blunt A., Dowling R. (2006), Home, London, Routledge

11. Boccagni, P. (2020). At home in the center? Spatial appropriation and horizons of home making in reception facilities for asylum seekers. HOMInG, Working Paper no. 10_2020.
12. Boccagni, P., Murcia, L.E.P., & Belloni, M. (2020). Thinking home on the move: A conversation across disciplines. Emerald Publishing.
13. Bogdan, R. C., & Biklen, S. K. (1992). Qualitative Research for Education: An Introduction to Theory and Methods. Needham Heights, MA: Allyn and Bacon.
14. Bourdieu, P. (1991). Language and Symbolic Power. Translated by G. Raymond and M. Adamson. Cambridge, MA: Harvard University Press.
15. Burrell, Kathy. (2008). "Managing, learning and sending: the material lives and journeys of Polish women in Britain." *Journal of Material Culture*, 13(1), 63-83.
16. Chaplin, E. (1994). *Sociology and visual representation*. London: Routledge, 19-57.
17. Clarke, A. (2001). The aesthetics of social aspiration. In D. Miller (Ed.), *Home Possessions: Material Culture Behind Closed Doors* (pp. 23-45). Oxford: Berg.
18. Collier, J. (1967). *Visual anthropology: Photography as a research method*. Albuquerque: University of New Mexico Press.
19. Collier, M. (1986). *Visual anthropology*. Albuquerque: University of New Mexico Press.
20. Cooley, C.H. (1983). *Human Nature and the Social Order* (1st ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203789513>
21. Douglas, M. (1991). The idea of home: A kind of space. *Social Research*, 58(1), 287-307.
22. Durkheim, E. (1997). *Suicide: A Study in Sociology*. Translated by J. A. Spaulding and G. Simpson. New York: Free Press.
23. Fadlalla, N. (2011). Conceptualizing the meaning of home for

refugees. *Spaces and Flows*, 1(3), 139-150.

24. Hurworth, R. (2003). Photo-interviewing for research. *Social Research Update*, 40, 1-7. Retrieved from <https://sru.soc.surrey.ac.uk/SRU40.pdf>

25. Jansen, S., & Löfving, S. (2009). *Struggles for home: Violence, hope and the movement of people*. Berghahn Books.

26. Manzo, L. C. (2003). Beyond house and haven: Toward a revisioning of emotional relationships with places. *Journal of Environmental Psychology*, 23(1), 47-61.

27. Marcoux, J.-S. (2001). The refurbishment of memory. In D. Miller (Ed.), *Home Possessions: Material Culture Behind Closed Doors* (pp. 69-86). Oxford: Berg.

28. Marx, K. (1992). *Capital: A Critique of Political Economy. Volume II: The Process of Circulation of Capital*. Translated by D. Fernbach. London: Penguin Books.

29. Merton, R. K. (1968). *Social Theory and Social Structure*. New York: Free Press.

30. Miller, D. (1987). *Material Culture and Mass Consumption*. Oxford: Blackwell.

31. Miller, D., 2008, *The Comfort of Things*. London, Polity Press.

32. Morley, David. (2000). *Home Territories: Media, Mobility and Identity*. London: Routledge.

33. Prosser, J., & Schwartz, D. (1998). Photographs within the sociological research process. In J. Prosser (Ed.), *Image-based Research: A Sourcebook for Qualitative Researchers* (pp. 115-130). New York: RoutledgeFalmer.

34. Ray, K. (2000) 'Repatriation and De-Territorialization: Meskhetian Turks' Conception of Home'. *Journal of Refugee Studies* 13(4): 391–414.

35. Roush, C. V., & Cox, J. (2000). The meaning of home: How it shapes the practice of home health and hospice care. *Home Healthcare Nurse*, 18(6),

388-394.

36. Schutz, A. (1970). The Homecomer. In A. Schutz, *On Phenomenology and Social Relation* (pp. 294-308). The University of Chicago Press.

37. Sekiguchi, F. (Ed.). (n.d.). *A philosophy of home economics: Establishing home economics as a discipline for human protection*. Fukushima, Japan: Koriyama Women's University Press.

38. Silverstone, Roger, and Eric Hirsch (eds.), 1994, *Consuming Technologies: Media and Information in Domestic Space*. London, Routledge.

39. Simmel, G. (1979). *The Metropolis and Mental Life*. In G. Simmel, *On Individuality and Social Forms*. Translated by D. N. Levine. Chicago: The University of Chicago Press.

40. Simmel, G. (1984). *On Women, Sexuality and Love*. New Haven: Yale University Press.

41. Stasz, C. (1979). The early history of visual sociology. In J. Wagner (Ed.), *Images of Information* (pp. 31-60). London: Sage.

42. Stewart, K. (1992). "Nostalgia – A Polemic", in G. E. Marcus (ed.), *Rereading Cultural Anthropology*, Durham and London, Duke University Press, 252.

43. Taylor, H. (2015). *Refugees and the meaning of home*. Palgrave Macmillan

44. UNHCR (2022). *Global Trends*. Retrieved from <https://www.unhcr.org/global-trends>

45. Wang, Caroline, and Mary Burris. 1994. Empowerment through photo novella: Portraits of participation. *Health Education Quarterly* 21: 171–86.

46. Williams, A. M. (2004). Shaping the practice of home care: Critical case studies of the significance of the meaning of home. *International Journal of Palliative Nursing*, 10(7), 333-342.

47. Ziller, Robert. 1990. *Photographing the self: Methods for observing personal orientations*. Newbury Park, CA: Sage.

ДОДАТКИ

Додаток А

Аудіо-записи усіх глибинних інтерв'ю (7 штук) зі «спотвореними» – автоматично зміненими – голосами інформантів для неможливості ідентифікації особистостей. 35 фотографій домашніх речей були зроблені інформантами на прохання дослідниці, також були підписані згоди на участь у соціологічному дослідженні.